

Rahvusarhiiv kui riigiasutus.

Teistmoodi vaatenurk ehk mõned täiendused Liivi Uueti samanimelisele artiklile Tuna 2020, nr. 1

Birgit Kibal*

Tänavuse Tuna 1. numbris ilmus tänaväärne ülevaade „Rahvusarhiiv kui riigiasutus“ arhiivi struktuurist ja töökorraldusest läbi eri ajastute, suurema rõhuga nõukogude ajale, jõudes otsapidi nüüdisaja ehk tänapäevase rahvusarhiivini. Hea kolleeg, aukartustäratavalt pika arhiivitöö kogemusega arhiivar Liivi Uuet on ette võtnud laiale tegevusväljale ja mitte just kõige lühemale aegreale ulatuva tüki, mille käsitlemine kompaktselt ja võrdlemisi lühida artikli vormis on üksjagu keeruline, kui mitte võimatu. Iseäranis raskeid küsimusi võib ette tulla seda enam, mida lähemale jääb analüüsiv meie igapäevale, mille ajalooks saamine peab alles küpsema, nagu võiks ajaloolase vaatevinklist laagerduda kõik seesugunegi, mille sündmustik langeb alles hetk tagasi toimunule. Ometi, faktid ajas ei muutu. Vähemalt ei tohi faktimuutust esineda ajaloolase ja ehk veelgi enam arhiivari käsitluses. Faktide täpsustamise ja mõne hinnangu teistsuguse võimalikkuse suunas toon allpool rea viidete najal välja artikli lugemise järel kripeldama jäänud.

Asjakohaselt, kuigi äärmiselt napi kahe lausega läbitakse artiklis periood tsaarivõimu kahest viimasest kümnendist Eesti Vabariigi alguseni ehk aastani 1919, mil dokumentide säilitamise teravalt päevakorda tõusnud teemaga on hakanud esimesena tegelema haridusministeeriumi ametnikud.¹ Ilmselt on silmas peetud riiklikult koordineeritud tegevust, kuid selgi juhul võinuks autor viidata Eesti Rahva Muuseumi märkimisväärsele rollile ilmasõja ajal Eestisse jäänud arhiiviainese, eeskätt riigi- ja omavalitsusasutuste arhiivide säilitamisel ehk hävimisohust päästmisel aastail 1915–1918 Tartus ja Lõuna-Eestis, ning Eestimaa rüütelkonna arhiivi samasuunalisi töid Tallinnas 1917–1918, eriti Saksa okupatsiooni ajal, mille käigus rajati Toompea lossi *eriline riigiarhiiv* tegevuse lõpetanud veneaegsetest riigiasutustest järelejäänud dokumentidega.² Veelgi enam, 1918. aasta hilissügisel, seega enne 1919. aastat, olid Eesti Ajutisele Valitsusele teada kaugeleulatuvad algatused arhiivitöö keskseks koordineerimiseks. Nagu kirjeldab Otto Liiv, esitas Oskar Kallas 17. novembril 1918 Eesti Akadeemilise Ühingu ülesandel ajutisele valitsusele ettepaneku rajada muinsusministeerium või vastavate õgustega ametikoht koos nn. Eesti riigi kirjakogu asutamiseks arhiivinduse valdkonnas. Samuti, kui eelnimetatud riigiarhiivi võtmed anti 1918. aasta novembris üle Eesti võimudele, otsustas valitsus 2. detsembril 1918 jätta riigiarhiivi loomise siseministri ülesandeks.³ Seda kuupäeva on toonased arhiivinduse vedajad soovitanud lausa lugeda riigiarhiivi asutamispäevaks.⁴ Kuigi arhiivi kui ametiasutuse käivitamiseni sel perioodil ei jõutud, pandi just siis alus nii endiste riigiasutuste kui ka mitme tööd alustanud ministeeriumi dokumendipärandi püsivale säilitamisele, nii nagu toimusid reaalsed hoiu- ja korrastustööd Toompeal alates 1918. aasta lõpust kuni 1921. aasta veebruarini, mil otsustati riigiarhiivi loomine riigikantselei juurde.⁵ Riigikantseleid, nagu ka haridusministeeriumit ja

* Birgit Kibal (1976), ajaloolane, Rahvusarhiivi avalike ja välissuhete juht, Rahvusarhiiv, Nooruse 3, Tartu 50411, birgit.kibal@ra.ee

¹ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus. Tuna 2020, nr. 1, lk. 50. Autori viide allikale puudub.

² O. Liiv. Eesti arhiivinduse ajalooline areng. Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu, 1936, lk. 23–25.

³ O. Liiv. Eesti arhiivinduse ajalooline areng, lk. 26.

⁴ O. Liiv, R. Övel. Eesti riiklikust arhiivindusest. – Ajalooline Ajakiri 1930, nr. 1–2, lk. 59.

⁵ O. Liiv. Eesti arhiivinduse ajalooline areng, lk. 26. Seejuures nimetab O. Liiv sel ajavahemikul tehtut kui mustemat ja raskeimat tööd arhivaalide puhastamisel ja koondamisel tornidest ning põõninguilt arhiivi ruumesse, arhivaalide ülesseadmisel ja nimistutesse märkimisel.

Tartu Ülikooli on kaasaegsete hinnangul põhjust pidada võrdväärseteks keskusteks, kus arhiivinduslike küsimustega tegeldi enne 1920. aastat.⁶ Ja veel ühe näitena, käsitledes 1919. aastal toimunud arenguid keske arhiivi asutamise ja arhiivinduse n.-ö. kindlamale alusele seadmise küsimustes, toonitab O. Liiv ennekõike Soomest Tartusse kutsutud Põhjalaade ajaloo professori Arno Rafael Cederbergi rolli kohaliku arhiivinduse ülesehitamisel alates septembrist 1919 ning ühtlasi just tema eeltööde tulemusena sündinud arhiivikomisjoni esimest koosolekut 3. märtsil 1920.⁷ Üpris üksmeelselt on sel kuupäeval toimunud arutelu peetud Eesti riikliku arhiivinduse alguseks,⁸ küll aga võib veidi kahelda arvamuses, kas komisjoni kokkukutsumist saab üheselt pidada haridusministeeriumi initsiatiiviks.⁹ Mõistagi oli vaja riigipoolset asjaajamist, millega ministeerium pidigi kaasa aitama.

Hetkeks tasub peatuda ka küsimusel, kas riikliku arhiivinduse *detsentraliseeritud* süsteemist 1920.–1930. aastail on lugejal võimalik aimu saada vaevalt poole lehekülje ulatuses esitatud kirjelduses, milles viidatakse üksnes Riigi Teatajale (1935, seoses samal aastal vastu võetud arhiiviseadusega) ja Eesti NSV arhiiviasutuste ajaloo teatmikule 1975. aastast, sedagi sõjaarhiivi loomise kontekstis 1920. aastal.¹⁰ Selles lõigus oodanuks rohkem viiteid nii käsitletud perioodil kui hiljemgi ilmunud teemakohastele artiklitele, nagu ka tervikuna veidi põhjalikumalt lahtikirjutust kahe arhiivi funktsioonide erisusest, arhiivinõukogu rollist ja arhiivisüsteemi käimalükkamisest asutuste vahelises suhtluses, mille uurimiseks on säilinud arvukalt ametkondlikku kirjjavahetust, koosolekute protokolle, trükis avaldatud ülevaateid ja mälestusi. Näiteks võinuks ajaloolise järjepidevuse huvides veidi enam selgitada arhiivinõukogu väljakasvamist arhiivikomisjonist ja selle tegevust riikliku arhiivitöö koordineerimisel, mis lisaks kahe arhiivi loomisele hõlmas ka arhivaalide evakueerimist, asutustest kogutud dokumentide arhiveerimise kooskõlastamist ja hulgaliselt muud, mida on põhjalikult uuritud 1990. aastate lõpul, aga ka arhiivinõukogu töös aktiivselt osalenute käsitlustes.¹¹ Vaheseigana olgu märgitud, et arhiivinõukogu oli kogu oma tegevuse vältel ehk aastail 1921–1940 riikliku arhiivinduse pigem kõrgeim nõuandev ja koordineeriv, mitte aga juhtiv ühendus.¹² Lisaks avanuks veelgi mitmekülgsemalt arhiivide ja ka arhiivinõukogu tausta peamiste arhiivimaastikul tegutsenud isikute nimeline esiletoomine, nagu ka detailsema aegrea esitamine arhiivide algusesse puutuvast. Nii tasunuks riigiarhiivi rajamise küsimuses leida viide vabariigi valitsuse otsusele 9. veebruarist 1921 ja arhiivi esimeseks juhatajaks sama aasta 20. aprillil kinnitatud ajaloodoktor August Nuthile,¹³ samuti riigi keskarhiivi eelloole 1920. aasta sügisel, arhiivi äramärgimisele ministeeriumi alluvuses 3. jaanuarist 1921 või ka 16. mail 1921 keskarhiivi juhataja A. R. Cederbergi kõrval abijuhataja kohusetäitjana ametisse kinnitatud Friedrich Ninevele.¹⁴ Täpsustuseks, L. Uueti ülevaates on August Nuthi nimetatud arhiivinõukogu esimeseks esimeheks,¹⁵ ent mulle

⁶ O. Liiv, R. Övel. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 53.

⁷ O. Liiv. Eesti arhiivinduse ajalooline areng, lk. 28–29.

⁸ Lähemalt saab Eesti arhiivinduse algusest lugeda näiteks järgmistest artiklitest: O. Liiv, R. Övel. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 52–76; O. Liiv. Eesti arhiivinduse ajalooline areng. Arhiivinduse käsiraamat II, lk. 7–30; P. Pillak. Ajaloolise arhiivi asutamine ja Tartu ülikool. – Kleio 1991, nr. 3. Tartu, lk. 56–59; Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Artiklid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11). Tartu, 1999; P. Pirsko. Eesti arhiivinduse arengufaasid. – Tuna 2020, nr. 1, lk. 2–7.

⁹ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 50. Tõsi, sellele on viidatud 1930. aastal ilmunud artiklis (O. Liiv, R. Övel. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 53), kuid samas on ministeeriumi rolli formaalseks hinnatud (O. Liiv. Eesti arhiivinduse ajalooline areng, lk. 29).

¹⁰ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 51.

¹¹ Vt. lähemalt näiteks: J. Iva. Arhiivinõukogu 1921–1940. Peaseminaritöö. Tartu, 1997; Arhiivinõukogu põhimäärus. – Riigi Teataja 1922, nr. 124; R. Övel. Arhiivinõukogu. Arhiivinduse käsiraamat II, Tartu, 1936, lk. 55–57; O. Liiv, R. Övel. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 53–59.

¹² Võrdluseks: L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 51; O. Liiv, R. Övel. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 56.

¹³ J. Elepson. Riigiarhiiv. Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu, 1936, lk. 77–78; O. Liiv, R. Övel. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 60.

¹⁴ A. Perandi. Riigi Keskarhiiv. Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu, 1936, lk. 70; O. Liiv, R. Övel. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 64–65; L. Leppik. Friedrich Nineve. Ajalooarhiivi ülesehitaja ja igavene kt. Avatud vaimuga. Ajalooarhiiv 80. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 7 (14). Tartu, 2001, lk. 9, 19.

¹⁵ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 50. Autori esitatud viites (R. Övel. Arhiivinõukogu. Arhiivinduse käsiraamat II, lk. 55) ei esine paraku ei August Nuthi nime ega ka ühegi teise inimese nime, seejuures ei ole viidatud lühiajartikli raames nimelisel ära toodud ainsatki arhiivinõukogu liiget, v.a. hilisemas, 1935. aasta seoses käesolevasse küsimusse mittepuutuval teemal.

teada olevate allikate järgi oli nõukogu esimees juba arhiivikomisjoni esimehena tegutsenud A. R. Cederberg, keda 1926. aastal asendas riigiarhiivi direktor Richard Övel, kes omakorda nimetati nõukogu esimeheks 1. veebruaril 1928 riigisekretäri abi ametikohal.¹⁶

Käsitluse raames olnuks sisukas esile tuua ka fakt, et kahe keskse arhiivi põhimäärused kinnitati 1922. aasta mais, ning veelgi olulisemana praegusest toekam teadmine arhiivide alluvussuhte ja ülesannete erinevusest (ja miks mitte ka sarnasusest). Riigi kahe peamise arhiivikeskuse duaalsus võib küll olla asjatundjaile mõistetav, kuid arhiivide omavaheline tööjaotus arhiivinõukogu heakskiidul koos arhivaalide kogumist, üleandmist ja hävitamist puudutavate küsimuste lahendamise¹⁷ jääb selgitusteta märkamatuks. Seejuures ei ole sisulise arhiivitöö tähenduses mitte vähem oluline, et riigiasutuste dokumentide kogumine ja hindamine toimus kahe arhiivi koostöös läbimõeldud süsteemina, kus asutustest kogutud arhiiviväärtuslik arhiiviaines liikus 15 aasta möödumisel riigiarhiivist keskarhiivi ja kus mõlemad arhiivid pidid töötama käsikäes.¹⁸ Nõnda võib arhiivinduse ühes peamises tööloigus, arhiiviväärtuse väljaselgitamises, näha tugevat riiklikku koordineeritust juba arhiivinduse sünniaastail, kuigi mõistagi jäi arhivaalide hindamine tänapäevases tähenduses toona pea olematuks, nagu ka ei jõudnud eri põhjusil realiseeruda nii mõnigi teoorias kavandatud arhiivinduslik põhimõte enne Teist maailmasõda.¹⁹

Eesti esimene arhiiviseadus 1935. aastast väärinuks lähemat tutvustamist mitmes suunas. Esiteks on oluline teadvustada seaduse loomise vajadust koos 1920. aastatel tehtud eeltöödega, seaduse ettevalmistuse ajakava (mis võttis kõigest kaks aastat, 1929. aasta detsembrist 1931. aasta novembrini, jäädes toppama peamiselt poliitiliste heitluste tõttu), selle peamisi koostajaid (Paul Johansen, Otto Liiv, Jüri Uluots, Richard Övel) ja arvukate eeskujude otsimist lähiriikide arhiivinduse õigusruumist (näiteks Soome, Rootsi, Holland ja Saksamaa, kui mainida vaid mõnda).²⁰ Teiseks tasunuks jälgida arhiivide praktikat enne ja pärast seaduse vastuvõtmist, värske seadusega riiklikele arhiividele pandud uusi ülesandeid (olgu selleks näiteks riikliku arhiivikaitse käivitamine, riiklike, omavalitsus- ja eraarhiivide üle järelevalve teostamine või filmi- ja fotoarhiividega seonduv), praktiliste sõlmprobleemide lahendamise vajadust (näiteks arhivaalide vahetamise küsimus Lätiga ja pidevalt tuha all hõõgunud arhiivide tagastamise teema Venemaaga²¹), nagu ka seniste tegevussuundade võimalikku muutust asutustelt ja isikutelt arhivaalide vastuvõtmisel, säilitamisel, teatise väljastamisel, kasutuse korraldamisel (kas kasutuse iseloom ja huviteemad muutusid kümnenendi jooksul, kas kodumaiste ja väliskülaliste arv muutus jms.) ja miks mitte ka arhiiviallikate ajakirjanduses tutvustamisel. Kolmandaks toonuks väärt arusaama riiklike arhiivide kõrval omavalitsuste (valla-, alevi-, linna-) ja avalik-õiguslike arhiivide, nagu ka eraarhiivide ja eraõiguslike juriidiliste isikute arhiivide käsitlemine,²² mis avanuks märksa paremini eespool tõstatatud arhiivinduse detsentraliseerituse teesi ja teisalt sillutanuks loogilisema tee nõukogulike

¹⁶ J. Iva. Arhiivinõukogu 1921–1940, lk. 13; B. Kibal. 1935. aasta arhiiviseadus eel- ja järellugudega. Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Artiklid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11). Tartu, 1999, lk. 157; O. Liiv. Eesti arhiivinduse ajalooline areng, lk. 29.

¹⁷ Vt. lähemalt: Arhiivinõukogu põhimäärus. – Riigi Teataja 1922, nr. 124; O. Liiv, R. Övel. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 56.

¹⁸ O. Liiv, R. Övel. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 60.

¹⁹ Vt. lisaks: P. Pirsko. Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941. Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koostanud T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Tartu, 2007, lk. 106–110.

²⁰ Vt. lähemalt: Arhiiviseadus. – Riigi Teataja 1935, nr. 53 (ilmunud ka Arhiivinduse käsiraamatus, 1936, lk. 214–226); J. Uluots. Arhiiviseadus. Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu, 1936, lk. 31–54; O. Liiv. Seadus Eesti arhiivinduse kohta. Ajalooline Ajakiri 1935, nr. 3, lk. 135–136; B. Kibal. 1935. aasta arhiiviseadus eel- ja järellugudega, lk. 159–166.

²¹ 1930. aastate artiklites käsitles teemat järjepidevalt O. Liiv, s.h. leidub teemakohane artikkel kogumikus: O. Liiv. Eesti ajaloo rahvusvarade kaitseküsimusi (1934). Ajaloo uurimise allikail. II. Ilmamaa, 2020, lk. 175–180. Vt. ka: R. Övel. Arhiivinõukogu, lk. 56; L. Leppik. Balti kindralkuberneri arhiivi lugu. Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Artiklid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11). Tartu, 1999, lk. 102–106; V. Naaber. Eesti arhiivimaterjalide reevakueerimisest Nõukogude Venemaalt 1920. aastatel. Artiklite kogumik. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 9 (16). Tartu, 2002, lk. 5–12;

²² Näiteks ilmus vahetult arhiiviseaduse vastuvõtmise järel ajaloolaste ja arhivaaride sulest 32 artiklit asutuste, linnade, valdade, maavalitsuste, seltside, ühingute, ühenduste ja ettevõtete arhiividest (Arhiivinduse käsiraamat, 1936, lk. 81–175), lisaks ülevaatede ajakirjanduse veergudel.

kasulaudadega rakendatu mõistmiseks (seda enam, et 1950. aastate lõikes on esitatud põhjalik maakonna- ja rajooniarhiivide ülevaade²³). Veel ühe momendina võiks huvi pakkuda ka praegune vaade Eesti esimese ja teise arhiiviseaduse võrdluses, kuivõrd mõlemad on saanud ajalooks ja ka distants teise arhiiviseadusega on võrratult pikem kui seaduse loomisajal 1990. aastate keskpaiku, mil võrdluspilt jäi paratamatult üksnes teoreetiliseks.²⁴

1940. aasta sovetiseerimise tingimuses, kus asutuste likvideerimise ja arhiiviainese riigistamise järel tuli arhiividel vastu võtta suuri dokumendikogusid, lausa *tohutuid dokumendihulki*,²⁵ andnuks lähemat teadmist kas või kahe statistilise näitaja kõrvutamise. Kui suur kogus arhivaale oli kahes riiklikus arhiivis hoiul 1939. aasta seisuga ja kui palju oli seda kas siis 1940. aasta lõpuks või 1941. aasta suveks, esimese nõukogude aasta järel? Ülevaates kenasti ära märgitud töötajate arv²⁶ ei anna paraku teadmist ei töökoormusest ega ka töö iseloomu muutusest, kui puudub samaaegne arhivaalide koguarv olgu arhiivimeetrites või säilikutest (seejuures toimuski nõukogude aja saabumisel üleminek ühelt arvestusühikult teisele) ja veelgi enam jääb vajaka lähemast ja selgemast kirjeldusest, mida tõi arhiivide ümberkorraldamine sisuliselt kaasa ja millega arhiivitöötajad täpsemalt sel vastuolulisel ajal kokku puutusid. Ometi on sellest ajajärgust ilmunud mitu sügavat ja ühtaegu värvikat käsitlust: Priit Pirsko on analüüsinud nii 1930. aastate lõpuaega võrdluses esimese nõukogude aastaga²⁷ ning arhiivide tegevust aastail 1939–1944 on avanud Endel Kuusik.²⁸ Kuigi mõlema uuringu põhifookus on suunatud Tartu üksusele, leidub neis detailset teavet riigi tasandil aset leidnust, sisaldades kahes linnas toimunut koos laialdase nimelise, kuupäevalise ja arvilise andmestiku ning erilisel ülesannete põhjaliku loendusega. Lisaks on oluline tähelepanna, et baaside aeg kuni nõukogude aja alguseni kulges baltisakslaste ümberasumise ja sellega kaasnenud kultuurivarade riigi omandiks kuulutamise ning nende väljaveo keelu tingimustes, tuues arhiiviperele kaasa intensiivse tööaja saksa organisatsioonidelt ja eraisikutelt arhiivile üleantud kogude hoiustamise ja korrastamisega, millele sageli eelnesid aeganõudvad välitööd Eesti eri paigus.²⁹ Nõukogude okupatsiooni esimesel aastal jätkus riigi varaks kuulutatud ja järjepidevalt arhiivi laekunud uute kogude korrastamine, mis koos teiste jooksvate tööülesannetega oli sovetiaja range režiimi oludes töötundide täpsusega välja arvestatud kõrvuti teiste töörutiinidega, olgu selleks arhiiviainese vastuvõtt ja arvestus, isikute ja asutuste teenindamine, juhtimis- ja haldustööd, teadus- ja publitseerimisteedad või tegelemine raamatukogu ja kaardikoguga, fototeegi ja nn. salajaste arhiividega,³⁰ mille süvitsi kulgevam analüüs andnuks laiema pinnase edasise teadvustamiseks. Tänapäeva arhiivihuvilist kõnetaks lisaks vastus küsimusele, kas 1941. aasta alguses keelatud suguvõsaurimine isiklikes huvides, mis oli 1930. aastail olnud tugevalt uurijate vaateväljas, sai teatud ulatuses jätkuda nõukogude aja alguses ja Saksa okupatsiooni kestel, mil see oli samuti keelatud, kuid praktikas võimalik.³¹

L. Uueti artiklis annavad Saksa okupatsiooni perioodile pühendatud kümme rida edasi küll kontsentraadi arhiivide ümbernimetamisest, 1944. aasta märtsipommitamises hävinud säilikute kogusest ja Tallinna Linnaarhiivi arhivaalide Saksamaale viimisest, ent selleski teemaplokis vääri-

²³ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 54.

²⁴ B. Kibal. 1935. aasta arhiiviseaduse eel- ja järellugudega, lk. 179–182.

²⁵ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 52.

²⁶ Riigi keskarhiivis Tallinnas 45 ja Tartu osakonnas 35 töötajat: L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 52.

²⁷ P. Pirsko. Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941, lk. 106–152.

²⁸ E. Kuusik. Ajalooarhiivi ajaloo aastail 1939–1944. Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Artiklid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11), Tartu, 1999, lk. 119–152. E. Kuusiku käsitluses lisavad põhjalikule allikalisele baasile ainulaadse võlu kahe arhiivitöötaja, Benita Labi ja Erik Tenderi mälestused. Vt. ka: I. Paavle. Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv 1940–1970. Peaseminaritöö. Juhendaja prof. A. Must. Tartu, 1998.

²⁹ Koostööd tehti ka Läti ja Saksamaa esindajatega arhiivide jagamise ja olulisemate dokumentide kopeerimise küsimustes: E. Kuusik. Ajalooarhiivi ajaloo aastail 1939–1944, lk. 120–121.

³⁰ P. Pirsko. Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Eesti NSVs. – B. Kibal, P. Pirsko, T. Tannberg, J. Valge. Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal. Ajalooline kujunemine ja tänapäev. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 13 (20). Tartu, 2005, lk. 87–88 jj.

³¹ Vt. nt. E. Kuusik, Ajalooarhiivi ajaloo aastail 1939–1944, lk. 125, 131, 136–137; P. Pirsko. Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Eesti NSVs, lk. 95–96. Lisaks väärub omaette lühiuurimist küsimus, kui suur oli perelooourimise osakaal 1930. aastatel, mida kaasaegsed on hinnanud uurijate üheks peamiseks huviks juba perioodil 1932–1937. – Riigi Keskarhiiv 1932–1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised, nr. 5, Tartu, 1937, lk. 22.

nuks rohkem mõtestamist okupatsiooniaegne töökorraldus arhiivides, näiteks eeskätt küsimused, kuidas toimus võimu ülevõtmine arhiivides 1941. aasta suvest 1942. aasta alguseni,³² kui palju ja millised kogud täpsemalt olid enamlaste lahkumisel hävitatud või kaasa viidud, mida tehti arhiivide kaitseks, kuidas teostati järelevalvet asutuste arhiivide üle, mil määral kasutati arhiive poliitilistel, propaganda või teaduse eesmärgil, mida hävitati ja makuleeriti või kuivõrd muutus rõhuasetus arhiiviainese korrastamisel ja teatiste väljastamisel võrreldes nõukogude esiaasta või vabariigi lõpuaastatega.³³ Samuti olnuks tõhus teada arhiivide koostööst ja majanduslikust toimetulekust sõjaaja raskustes (mida kaasajal on kohati võimatu hoomatagi, rääkimata puidu, turba, briketi ja kivisöe hankimise vaevast hoonete kütmiseks ja üdini äärmuslikes oludes igapäevase arhiivitöö jätkamisest), nagu ka arhivaalide evakueerimisest nii kahest linnast maapiirkondadesse kui ka Saksamaale, millest kumbki oli logistiliselt keeruline ja ajaliselt pikk protsess, nõudes erakorralisi organiseerimisvõimeid paljudelt Tallinna ja Tartu arhiivitöötajailt.³⁴

Mõistagi muutus 1940. aastate keskpaigast arhiivide olemus veelgi jõulisemalt. L. Uuet toob esile, et uurijaid takistas arhiiviainest kasutamast puuduv teadmest, uurimislubade andmise range valik ja uurijate puudus.³⁵ Kahtlemata olid need mõjuvad põhjused, ent siingi võinuks selgitada, et sovetiaja tulek sulges arhiivid igaühele, teisisõnu jäi arhiivide üks peamisi funktsioone, kasutamine, kogu ühiskonnale suletuks, valdavalt salastatuks. Sõjajärgse aja alguses kinnistunud trauma oli seda sügavam, mida rohkem seostus inimeste teadvuses arhiivide ülesanne olla võikale ajastule kohaselt julgeolekuasutuste käepikendus ebasobivate isikute represseerimisel.³⁶ Asjaolu, et arhiivindusega tavapäraselt seostatavad tööd olid tolli hullumeelsel ajal surutud tagaplaanile ning igapäevaselt vaatasid arhivaarid läbi sadu dokumente nn. rahvavaenlaste tuvastamiseks ja kogusid arhiivihoidlatest vanapaberit, vajanuks kas või lühitekstina äranimetamist.

Teisele maailmasõjale vahetult järgnenud perioodi olulisima seigana toob autor samas lõigus välja arvestus- ja teatmesüsteemi muutmise, mille tulemusi „me kasutame siiani“ ja mida „ei peetud otstarbekaks muuta ka 1990. aastail“.³⁷ Rohkemat täpsustamata ei ole võimalik aru saada, kas peetakse silmas arhivaalide koguse arvestust säilikes vabariigiage se riulimeetri asemel, arhivaalide korrastus- ja kirjeldussüsteemi fond-nimistu-säilik mudelina³⁸ või midagi kolmandat, ent ometi tuleb kummutada arvamine, et nõukogudeaegne korrastamine ja kirjeldamine kestnuks muutumatuna edasi 1990. aastate lõpust tänini. Nii ei ole see olnud ei teoorias ega praktikas

³² Artiklis kajastatud arhiivide allumine Eesti omavalitsuse haridusdirektoriumile on täpne vaid osaliselt (L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 53), kuivõrd enne 1942. aastat oli arhiivinduse siinne kõrgeim juht Saksa sõjaväevalitsuse arhiivinduse volinik ning seejärel oli alluvussuhe lisaks haridusdirektoriumile fikseeritud ka Tallinna kindralkomissariaadi kultuurpoliitika osakonnaga, seejuures allusid Eesti, Läti, Leedu ja Valgevene arhiivid idaalade riigikomissarile ja tema määratud arhiivindusvolinikule: E. Kuusik. Ajalooarhiivi ajalooost aastail 1939–1944, lk. 128.

³³ Vt. lisaks: P. Pirsko. Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941, lk. 110–150. Statistiliseks võrdluspildiks saab tuge leida arvukatest allikatest (nt. RA, EAA.661; RA, EAA.R-271; RA, ERA.R-49; RA, ERA.1265; RA, ERA.R-18, kui nimetada vaid kahe keske arhiivi arhiive), millest leidub kokkuvõtteid nii publitseeritud allikates kui ka siin viidatud artiklites ja uurimistöodes.

³⁴ Vt. lähemalt: E. Kuusik. Ajalooarhiivi ajalooost aastail 1939–1944, lk. 144–146; L. Kõiv. Tallinna Linnaarhiiv 1941–1944. Tallinna Linnaarhiivi ajalooost. Tallinna Linnaarhiivi toimetised, 12, 2008, lk. 140 jj., 171–172; Tallinn tules: dokumendid ja materjalid Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. Koostanud J. Kivimäe ja L. Kõiv. Tallinn, 1997; E. Kung. Arhiivijaloolane Arnold Soom (3. juuni 1900 – 28. juuli 1977). Tuna 2016, nr. 2, lk. 81–84.

³⁵ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 53.

³⁶ Vt. lisaks: P. Pirsko. Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Eesti NSVs, lk. 81–83, 87–89; P. Pirsko. Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941, lk. 137 jj.; Vt. ka: A. Rahi-Tamm. Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004, lk. 289–291; E. Kuusik. Marianila Javkina ja makulatuurikampaania Eesti Ajalooarhiivis. – Kleio 1993, nr. 7, lk. 38.

³⁷ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 53.

³⁸ Hierarhiline kirjeldusmudel oli kasutusel ka 1920.–1930. aastail, samuti kehtis ja jätkuvalt kehtib arhiiviteoorias põhimõte järgida arhivaalide korrastamisel ja kirjeldamisel loodud süsteemi, seda ajas mitte muutes. Vt. näiteks: Arhiiviseadus. – Riigi Teataja 1935, nr. 53, § 33 (ka Arhiivinduse käsiraamat, 1936, lk. 220); J. Elepson. Registratuur ja asjaajamise juhtnõõrid. Arhiivinduse käsiraamat. Tartu, 1936, lk. 58–65; Arhiivieskiri. – Riigi Teataja I, 29.12.2011, 229, § 3, §§ 19–22 (kehtiv redaktsioon Riigi Teataja I, 31.05.2017, nr. 11; <https://www.riigiteataja.ee/akt/131052017011?leiaKehtiv>, vaadatud 16.04.2020).

alates hiljemalt 1998. aasta arhiiviseadusest³⁹ ja -eeskirjast,⁴⁰ mil uuenes arhiiviterminoloogia ning toimus üleminek rahvusvahelisele arhiivikirjeldusstandardile. Viimane võeti rahvusvahelises kogukonnas kasutusele juba 1993. aastal ja selle eestikeelse mustandversiooni tõlkis Tiit Arumäe 1996. aastal.⁴¹ Terminite *arhiiv*, *sari* ja *arhivaal* käibele tuleku kõrval leidis aset murranguline pööre pea igas arhiivinduse valdkonnas alates kogumisest ja hindamisest läbi korrastamise, kirjeldamise, hoiustamise, säilitamise kuni juurdepääsuni. See ülioluline pööre, mis õigupoolest sai hoo sisse juba 1980. aastate lõpus, vedas kümnekonna aastaga arhiivid välja eelnenud ajastu taagast ja kui mitte veel 1990-ndatel, siis hiljemalt 2000. aastate alguseks oli selgelt näha ka teatmesüsteemi põhimõtteline muutus ainuüksi arhiivi infosüsteemi ülesehituse ja teiste elektrooniliste rakenduste ettevalmistamise käigus. Seejuures sai muutus ühiskonnas tervikuna märgatavaks 2004. aasta lõpus, mil arhiivi infosüsteem tehti avalikkusele ligipääsetavaks ja millest alates suuresti hääbus vajadus eelmistel kümnenditel loodud paberipõhiste otsivahendite ehk nimistute ja muu nn. arhiiviteatmestu kasutamise järele.⁴²

Jätkates L. Uueti ülevaate lugemist 1950. aastatest, märgib ta arhiivide tõusmist ühiskonna huviobjektiks seoses pensioniseaduse jõustumise ja arhiivide töökoormuse kasvuga aastail 1956–1957. Siinkohal on ära toodud väga hea võrdlus arhiivi laekunud avaldustest arvudes kahe aasta lõikes koos asjakohase tähelepanekuga, et arhiiv oli muutunud ühiskonna liikmetele vajalikuks.⁴³ Vajaka jääb aga läbiv faktoloogia päringute ja vastuste arvu, endiste ja uute kogude suuruse ning ühes sellega töömahu muutusega ajas, mis lubaks võrrelda kõnealust episoodi eelnenud ja järgnenud aastakümnete või pöördeliste etappidega riigi ajaloos. Terviklikum analüüs aidanuks siingi selgitada nii arhiivi vaadet ühiskonnale kui ka ühiskonna arusaama arhiivist, mille vajalikkust olid küllap paljud mõistnud ja kogenud kaugelt enne 20. sajandi keskpaika.

Sarnaselt eelnevaga jätab 1960. aastate alguses kahes arhiivis toimunud struktuurimuutus koos osakondade lisandumisega ometi lahtiseks, mis valdkonnad ja millal täpsemalt arhiivide vaatevälja liikusid, kas muudatused piirdusid üksnes nn. arhiivikorrastajate osakonna (1964) ja restaureerimistöökoha (1965) tekkega või peitus neis uuendustes veel midagi, et 1970. aastaks võis riigiarhiivis Tallinnas loendada 143 töötajat. Samuti, kui 1971. aastal rajati filmiarhiiv ja 1974. aastal „oli arhiive juba 21“, 1975. aastal lisandus „kaks keskarhiivi“ ja 1981. aastal jõustus uus „riikliku arhiivifondi põhimäärus“ ning 1985. aastal oli arhiivides „eelarvelisi töötajaid 330“,⁴⁴ siis jääb ka kõige parema tahtmise juures paraku leidmata selle mitmeharulise pulse nõukogudeaegse käsitluse kokkupanemise peamine nurgatükk: mis ülesandeid kandis arhiiv kui riigiasutus ja kuidas peegeldusid need ühiskonnas? Arusaadavalt ei võimalda lühidalt kavandatud artikli formaat edasi anda iga tööloiguga haakuvat peensusteni, ent peamised jõujooned võinuksid välja joonistuda. Poole lausega vihje, et nõukogude aastakümnete tähenduslikumad tegevused olid arhivaalide korrastamine ja teatmestu koostamine koos selle järjepideva täiendamisega, peitub vaid üleminekuaja riiklike reformide mainimises.⁴⁵ Ent nendelgi ühiskonna arengut ja iga indiviidi elu otseselt mõjutanud ja seniajani mõjutavatel masstöödel peatumine jääb samavõrd napiks, kuivõrd vaevuaimatavaks trükimasinal valmis võlutud sadade tuhandete vastuste tähendus sel kibekiirel ja töötajale eriti närvesööval ajal.⁴⁶

³⁹ Arhiiviseadus. – Riigi Teataja I, 1998, 36, 552, § 40–43 (25.03.1998; <https://www.riigiteataja.ee/akt/75133>, vaadatud 14.04.2020).

⁴⁰ Arhiivieskirja kinnitamine. – Riigi Teataja I, 1998, 118, 1904, vt. IX peatükk (29.12.1998, nr. 308; <https://www.riigiteataja.ee/akt/544218>, vaadatud 14.04.2020).

⁴¹ Vt. lähemalt: I. Kuuben. Arhivaal, dokument, sari, säilib, toimik – kas Gordioni sõlm? Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Artiklid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11). Tartu, 1999, lk. 43–44 (vt. ka lk. 31–42).

⁴² Vt. lähemalt: K. Saarevet. AIS Internetis. Rahvusarhiivi tegevuse ülevaade 2003–2004. Tartu, 2005, lk. 23–24 (https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2016/06/RA_2003-2004.pdf, vaadatud 14.04.2020); Eesmärk, mitte unenägu. Kuidas kasutatakse arhiivimaterjale 20 aasta pärast? Rahvusarhiivi tegevuse ülevaade 2007–2008. Tartu, 2009, lk. 76–79 (<https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2016/06/RA2007-2008.pdf>, vaadatud 14.04.2020).

⁴³ 1955. aastal esitati kahele arhiivile 7800 avaldust, 1957. aastal 27 400: L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 55.

⁴⁴ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 55–56.

⁴⁵ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 56–57.

⁴⁶ Selle tööloigu allikalist tuge saab leida arhiivide aastaaruannetest ja haakuvatest arhivaalidest, põhjalikum käsitus omandireformist arhiivides vt. Tuna järgmises numbris.

Nõukogude okupatsiooni poolsajandi kestel kulgenud nihetest olulisima, arhivaalide kättesaadavuse ülima piiramise ja salastatuse lõppakord saabus 1980. aastate teise poole murrangute tuultes. Nagu L. Uuet märgib, algas 1988. aasta septembris dokumentide avalikustamine ja kasutuspiirangute kaotamine.⁴⁷ Kui sellele arvamusele võib teatud mõõndustega alla kirjutada ka asjakohase viiteta,⁴⁸ siis paar rida allpool esitatud väide, et lõpuks (mille lõpuks?) jäid kasutuspiirangud kehtima vaid seoses isikuandmete kaitsega, ei pea paika ei kahe arhiiviseaduse ega ka laiema euroopaliku õigusruumi kontekstis. Arhivaalide juurdepääsupiirangud kinnistusi tänapäevases tähenduses 1999. aastast kehtima hakanud arhiiviseaduse ja arhiivieskirjaga. Lääneriikide aastakümnete pikkuse praktika toel jõuti ka meie õigusruumis toona seisukohani, et arhiivid võivad dokumentidele ligipääsu piirata reeglina neljal põhjusel ehk kaitsmaks 1) isikuandmeid, 2) riigi julgeolekut, 3) äri- ja majandushuvisid ja 4) autoriõigust. Suurima tõenäosusega tuleb arhiivitöös kokku puutuda kaitset vajavate isikuandmetega, ent mõistagi teistegi andmeliikidega, eriti autoriõiguse tagamisega audiovisuaalse pärandi kasutuse kontekstis. Lisaks on oluline lähiajaloost teada, et rahvusarhiivi riskide hindamisel 2003. aasta lõpul osutus võimalus, et arhiivis ei järgita isikuandmetega seonduvaid juurdepääsupiiranguid, üheks suurima koefitsiendiga riskidest. Sel põhjusel tuli välja selgitada delikaatsete ja eraeluliste isikuandmetega arhivaalid ning kindlaks määrata neile nii füüsilise kui ka elektroonilise ligipääsu kord. Sellest alates, täpsemalt perioodist 2005–2006 sai piiratud ainesele ligipääsu dokumenteerimisest ja juurdepääsulubade andmisest üpris tavapärase puutuvate rahvusarhiivi praktikaks. Kõnealune kord on ajas mitu uuenduskuuri läbinud vastavalt puutuvate õigusaktide muutustele ja seda saab üha enam nimetada juurdepääsu võimaldamise, mitte piiramise dokumendiks (sest just selle alusel saab teoks seaduse järgi piirata osutuva arhivaali piiramisrõngast vabastamine), ent mõistagi on ja jääb oluliseks inimeste eraelu kaitse (mis kuidagi ei takista ajaloo uurimist) koos euroopaliku töökorraldusega – teabe avalikustamisest saadava tulu ja kahju üle kaalutlemise teel on sõltuvalt arhivaali sisust, piirangu iseloomust või ligipääsuvajaduse põhjendamisest võimalik keelu all asuvat kasutada, tagades samas isikute privaatsuse seadusega ettenähtud piirides.⁴⁹

1990. aastate arhiivindust mis tahes valdkonnas näib esmapilgul olevat raske kirjeldada kas siis vähese ajalise distantsi või n.-ö. ise asja sees olivate vaatepunkti eeldatavast subjektiivsusest. Teisalt saab aga tugineda teadusartikliteks liigituvatele sisukatele ülevaadetele kümnendi lõpust ja järgmise algusest. Eeskätt pean silmas toonase Eesti Ajalooarhiivi toimetiste, nüüdse Rahvusarhiivi toimetiste sarjas ilmunud artiklikogumikke, milles on käsitlemist leidnud lai teemaring arhiivinduse sõlmküsimusi.⁵⁰ Päevakohaste probleemide võrdlev analüüs L. Uueti artiklis toonuks sügavamat teadmist nii rahvusarhiivi loomise ja arhiiviseaduse koostamise eelloosse kui ka arhiivinduse desovetiseerimise protsessi laulvast revolutsioonist riikliku arhiivisüsteemi evolutsioonilise ühtlustumiseni 1999. aastaks. Vaadeldav üsna ühetooniline lähenemine takerdub kahetsusväärset hinnangusse, justkui ei võetudki arhiivides midagi ette enne arhiiviseaduse

⁴⁷ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 56.

⁴⁸ P. Pirsko märgib aga, et põhimõtteline murrang arhivaalide kasutustingimustes leidis aset 1987. aastal, seisnedes järkjärgulises erifondide avamises ja nn. üldfondi arhivaalidelt piirangute eemaldamises: P. Pirsko. Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Eesti NSVs, lk. 93. Vt. lisaks: I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiivdokumentide põhjal. Tallinn, 1996; T. Tannberg. Juurdepääsupiirangutest NSV Liidus ja Venemaal. – B. Kibal, P. Pirsko, T. Tannberg, J. Valge. Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal. Ajalooline kujunemine ja tänapäev. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 13 (20). Tartu, 2005, lk. 104–132.

⁴⁹ Vt. lähemalt: B. Kibal. Isikuandmed *versus* avalik huvi. Juurdepääsupiirangute arengust arhiivis ja väljaspool. Rahvusarhiivi tegevuse ülevaade 2007–2008. Tartu, 2009, lk. 66–70 (<https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2016/06/RA2007-2008.pdf>, vaadatud 14.04.2020); B. Kibal, P. Pirsko, T. Tannberg, J. Valge. Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal. Ajalooline kujunemine ja tänapäev. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 13 (20). Tartu, 2005.

⁵⁰ Vt. peamiselt: Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Artiklid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11). Tartu, 1999; Kultuuriloolised ekskursid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 6 (13). Tartu, 2000; Avatud vaimuga. Ajalooarhiiv 80. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 7 (14). Tartu, 2001; Artiklite kogumik. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 9 (16). Tartu, 2002; Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal. Ajalooline kujunemine ja tänapäev. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 13 (20). Tartu, 2005; Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koostanud T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Tartu, 2007.

jõustumist ja muutused praktikas piirdusid sinnani detailidega.⁵¹ Vastupidise tõestuseks nimetan vaid hõlmavate teemadena arhivaalide hindamise ja kogumise ümberkorraldamise realiseerumist koos vahearhiivinduse sünniga 1997. aasta sügisel,⁵² arhiivikorrastamise ja -kirjeldamise põhimõttelist teisenemist ja rahvusvaheliste esmanõuetega kohandamist koos senisest märksa tõhusama ligipääsu võimaldamise suunaga alates kümnendi keskepaigast⁵³ ning säilituse ehk arhivaalide vananemise ennetustöö, konserveerimise ja hoidlate kliimatingimuste euroopaliku lähenemisega ühildamist hiljemalt 1996. aasta algusest.⁵⁴ Lisaks oli rahvusarhiivi loomise teema avalikult päevakorral juba 1996. aasta suvel.⁵⁵ Samas lõigus vajab korrigeerimist ka eksitus Priit Pirsko esimeseks riigiarhiivaariks nimetamisel, kuivõrd esimene riigiarhiivaar 1999. aasta jaanuarist 2000. aasta aprillini oli Jaak Rand,⁵⁶ ning arhiiviseaduse järgi ei koordineerinud (ega tee seda ka kehtiva seaduse tingimusi) rahvusarhiiv Tallinna ja Narva linnaarhiivide tegevust.⁵⁷ Lisaks, arhiivinõukogu *loomine* ei toimunud mitte 2011. aasta arhiiviseadusega, vaid arhiivinõukogu institutsioon *taastati* juba 1998. aasta seadusega.⁵⁸

Rahvusarhiivi kui ühiskonnas uue asutuse sünd koos värske õigusruumiga põhines ajalooliste eelkäijate tugeval traditsioonil ja kandis edasi 1920. aastate alguse riikliku arhiivinduse mõtet. Mõistagi, püsivate arhiivikasutajate ja kauaaegsete arhiivitöötajate vaatenurgast võis tegu olla kerge arusaamatusega: mis põhjusel oli vaja muuta justkui toimivat süsteemi ja liiatigi murda ajaloolist järjepidevust kahe arhiivikeskuse, Tartu ja Tallinna pealtnäha loogilises tööjaotuses? Küllap oli arhiiviringkonnas vastajaid ja vastuseid sama palju kui küsimusi, kuid 1990. aastate keskepaiku Tartu Ülikoolis arhiivindust õppinule jäi õppejõudude-arhiivitöötajate loengutest ja seminaridest omandatu põhjal külge selgesilmne vaade arhiivile kui terviksüsteemile väikeriigis Eestis, mille arhiivtraditsioon ulatus vabariigi sünniaega 1918–1920 ja mille uutemoodi tegemist sai üles ehitada nii kodumaisest kui rahvusvahelisest kogemusest õppimisele ja teoreetiliste teadmiste praktilise arhiivitöö vajadustega kokkusulatamisele. Seda mõtteviisi aitasid tugevdada arvukad väitlused arhiiviseaduse olemuse üle arhiivinduse globaalses informuumis. Sestap tundus neile, kel avanes võimalus üheksakümnendate lõpul arhiivi teenistusse saada, rahvusarhiiv avatud, usaldusväärse ja märkimisväärseid uuendusi juba läbinud organisatsioonina.

Milleks seesugune meenuslik tagasivaade? Ennekõike põhjusel, et L. Uueti esitatud ülevaade lähiminevikust on minu arvates serviti toppama jäänud bürokraatliku masinavärgi kammitsaisse, kust võib costa üksjagu aimdustki, et arhiivi käekäiku on ka kahel viimasel aastakümnel suunanud

⁵¹ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 57.

⁵² K. Pullonen. Asutuse ja arhiivi vahel. Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Artiklid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11). Tartu, 1999, lk. 47–57; P. Pirsko. Riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Artiklid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11). Tartu, 1999, lk. 15.

⁵³ I. Kuuben. Arhivaal, dokument, sari, säilik, toimik – kas Gordioni sõlm?, lk. 31–45; P. Pirsko. Riigiasutusena Eesti ühiskonnas, lk. 16–18.

⁵⁴ R. Tiidor. Eesti Ajalooarhiivi hoidlate kliimatingimuste seire 1996. aastal. Artiklite kogumik. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 2 (9). Tartu, 1997, lk. 5–20; K. Konsa, R. Tiidor. Säilitamine arhiivis – mis see on? Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Artiklid. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11). Tartu, 1999, lk. 59–70; P. Pirsko. Riigiasutusena Eesti ühiskonnas, lk. 23–24.

⁵⁵ A. Altosaar, P. Pirsko. Riigiarhiivi ja ajalooarhiivi ettepanek: luua rahvusarhiiv. – Sõnumileht, 18.07.1996.

⁵⁶ Võrdluseks: L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 57, ja Jaak Ranna ametisse nimetamine. – Riigi Teataja I, 1998, 118, 1905 (29.12.1998, nr. 1282; <https://www.riigiteataja.ee/akt/76749>, vaadatud 15.04.2020); Jaak Ranna teenistusest vabastamine ja riigiarhiivaari kohusetäitja nimetamine. – Riigi Teataja lisa, 2000, 44, 646 (11.04.2000, nr. 281; <https://www.riigiteataja.ee/akt/82099>, vaadatud 15.04.2020); Priit Pirsko ametisse nimetamine. – Riigi Teataja lisa, 2000, 111, 1761 (24.10.2000, nr. 854; <https://www.riigiteataja.ee/akt/83590>, vaadatud 15.04.2020). Lisaks oli Jaak Rand riigiarhiivaar riigikantselei osakonnajuhataja staatuses aastail 1996–1998, enne teda olid riigiarhiivaari ametikohast loobunud valituks osutunud Jaanus Arukaevu ja Toomas Anepaio: vt. P. Pirsko. Riigiasutusena Eesti ühiskonnas, lk. 9–10; U. Klaas. Riigiarhiivaariks pürgijate vaated ei ühtinud riigikantselei arusaamadega. – Postimees, 16.07.1996 (leitav ka digituna Postimehe arhiivist); A. Must. Vajame professionaalset, terviklikku ja sõltumatut arhiivisüsteemi. – Postimees, 22.07.1996 (leitav ka digituna Postimehe arhiivist).

⁵⁷ Arhiiviseadus. – Riigi Teataja I, 1998, 36, 552, § 21 (25.03.1998; <https://www.riigiteataja.ee/akt/75133>, vaadatud 15.04.2020).

⁵⁸ Võrdluseks: L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 58, ja Arhiiviseadus. – Riigi Teataja I, 1998, 36, 552, § 14 (25.03.1998; <https://www.riigiteataja.ee/akt/75133>, vaadatud 15.04.2020).

või mõjutanud nn. ülemusasutus, mitte aga rahvusarhiivi oma inimesed oma teadmiste, oskuste ja otsustega. Lisaks, rahvusarhiiv asutusena läbis esimesel kümnendil tõepoolest rea muudatusi, olgu üksuste nimedena struktuuripuus, mõne üksuse või tegevuse kaotamise või mõne lisandumisega, kuid seda pigem ühiskonna arengusuundade tajumise ja ühiskonnaliikmete ootustele vastamise eesmärgiga, mitte ülalt alla või ootamatult jagatud korralduste surve. Üksuste nimedest olulisem on tööde sisu ja kvaliteet koos ühiskonnale pakutavaga, ükskõik kas nimetada seda arhiiviteenuseks või muuks, mida iga huviline arhiivilt õigustatult ootab. Nii tõi 2000. aastate alguses, osalt juba varemgi startinud hoogne digiajastu kaasa uuendusi, mis möödapääsmatult mõjutasid arhiivi arengut, nagu L. Uuet ka suurepäraselt kajastab digikeskkondade nimetamisel,⁵⁹ jättes aga lisamata digiajastu otsese mõju arhiiviseaduse uuendamise vajadusele üleminekul veebipõhistele arhiiviteenustele ja digisündinud dokumentide vastuvõtmisele. Veegi enam, kuigi uue arhiiviseaduse ettevalmistamine oli riigikantselei initsiatiiv, kattus see rahvusarhiivi vajadusega õigusruumi uuendamise järele ning arhiiviesindajad osalesid õigusloomes aktiivsete sisuloojate-na. Nii kujuneski 2012. aasta algusest kehtivast Eesti kolmandast arhiiviseadusest õigusakt, mis võimaldab digitaalse dokumendi- ja arhiivihalduse rakendamist ning toetab digisündinud ainese vastuvõttu kiiremini ja loogilisemalt, kui see oleks mõeldav olnud 1990. aastate õigusruumi teadmiste juures. Käsikäes digitaalajastu uuendustega sõnastas seadus selge makrohindamise metoodika kasutamise arhiiviväärtusega teabe väljaselgitamisel, ühtaegu loobudes asutuste üle peetud järelevalvest ja keskendudes nõustamisele nende asutuste suunal, kus tekib arhivaale. Ka arhivaalide säilitamise ja kasutamise õiguslikus kirjeldamises loobuti varasema seaduse liigest detailsusest ja näiteks juurdepääsupiirangute dubleerivast esitamisest, mis teisisõnu tähendab, et Eestis ei eksisteeri arhiiviseadusest tulenevaid juurdepääsu eripiiranguid. Kokkuvõttes muutis 2012. aasta arhiiviseadus arhiivinduse põhimõisteid ja põhiprotsesse – järelevalvet, hindamist, üleandmist, säilitamist, juurdepääsu tagamist – ja vähendas oluliselt senist bürokraatiat arhiivimaastikul ning riigis laiemaltki.⁶⁰

Eespool nimetatud väärinuks lühidatki tutvustust, kuid seevastu on kõnealuses artiklis peatunud seaduse uuendamise kontekstis taas osakondade ja üksuste nimetuste muutmisel (millest võiks välja lugeda ka hinnangut, justkui oleks 1998. aasta seaduse tingimuses olnud arhiivid iseseisvad rahvusarhiivi allasutused, mida nad ei olnud, ei paberil ega päriselus), mis aga ei suuda kaugeltki edasi anda ei seadusloome eesmärki ega ühiskonna ootusi kaasavat rahvusarhiivi tegevusruumi. Viimase all pean silmas, et arhiivi töösuund on aastaid püsinud märksa laiem pelgalt seadusega antud ülesannetest. Olulisemana tasub nimetada klienditeeninduse ja asutustega suhtlemise digilahenduste pidevat arendamist, vabatahtlike kaasamist arhiiviallikate kirjeldamisse, arhiivipedagogika ja sotsiaalmeedia võimaluste kasutamist arhiiviteabe vahendamisel, uurijatundide ja loengute läbiviimist ning filmipärandi varasemast hoopis laiemat tutvustamist, teadus- ja publitseerimistöö järjekindlast panusest rääkimata.

Lõpetuseks ei saa ma üle ega ümber selgitusest artikli eelviimases lõigus kajavale mõttele rahvusarhiivi uuest peahoonest „kõigile Eesti arhiividele“ ja rahvusarhiivist kui tervikust alles selle hoone valmimise järel 2016. aastal.⁶¹ Rahvusarhiiv ongi ainus Eesti riigi arhiiv, teisisõnu riikliku arhiivinduse keskus – nime poolest rohkem kui 21 aastat, järjepideva arhiivitraditsiooni ja ajalooliste üksuste mõttes aga täpselt sada aastat, alates 1920. aasta märtsis toimunud riikliku arhiivisüsteemi rajamisest. Rahvusarhiivist väljapoole jäävad üksnes ajaloolise pärandiga Tallinna Linnaarhiiv ning Narva ja Maardu linnavalitsuse juures asuvad arhiivid. Rahvusarhiiv on ühtse tervikuna toimunud alates 1999. aastast igas arhiivitöö valdkonnas. Selle kinnituseks on järjepidevalt kestnud igapäevane koostöö kõigis arhiivielu funktsioonides – hindamises ja kogumises, korrastamises ja kirjeldamises, konserveerimises ja digiteerimises, hoiu- ja haldustöödes, klienditeeninduses ja digitaalruumis, ühisloomes ja arhiivioppes, publitseerimises ja teadustöös, avalikus ja välissuhtluses – sõltumata töötaja ja üksuse füüsilisest asukohast. Selle, ehk hinnanguliseltki mõjuva väite tõestuseks on

⁵⁹ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 58.

⁶⁰ Arhiiviseadus. – Riigi Teataja I, 21.03.2011, 1, kehtiv redaktsioon – Riigi Teataja I, 13.03.2019, 33 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/ArhS>, vaadatud 15.04.2020). Vt. lähemalt: P. Pirsko. Eesti kolmas arhiiviseadus. Rahvusarhiivi tegevuse ülevaade 2009–2010. Tartu, 2011, lk. 7–14 (<http://www.ra.ee/wp-content/uploads/2016/06/RA2009-2010.pdf>, vaadatud 15.04.2020).

⁶¹ L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus, lk. 59.

ühelt poolt arhiivi pakutava kõrge kvaliteedi näit ühiskonnas⁶² ja teiselt poolt rahvusarhiivi enda dokumentaalne jälg enam kui sadakonnas teemaveerus kümnete arhiivitöötajate sulest alates 1999. aastast,⁶³ kui kõnelelda vaid avalikkusele nähtavast. Tõsiasi, et rahvusarhiivi füüsilised asukohad on mitmes paigas ja jäävadki jagatuks mitme linna vahel, ei ole takistanud arhiivi mõistmist ühtse süsteemina analoogse infolevi maailmas ega takista ammugi mitte digiajal. Oluline oli ja on idee! Idee sellest, et rahvusarhiiv kogub ja säilitab ajaloolist ja tekkivat arhiiviväärtuslikku pärandit üle riigi ning pakub võimalikult laia arhiivikasutust üle ilma.

Tänades Liivi Uuetit vajaliku ülevaate eest ja nõustudes tema lõppsõnaga, et rahvusarhiivi sada aastat on kulgenud lahutamatus seoses meie riigi ja rahvaga, kutsun teda üles jätkuvalt tarmukate käsitleste kirjutamisele mis tahes süvateemal neil lõputuil arhiiviteil, avamaks arhiiviajaloo hämarnurki ja rõomustamaks arhiivikogukonna kõige laiemat ringi.

⁶² Tõsi, statistilisi andmeid seesuguse väite tõestuseks reeglina napib, ent arhiivi kasutajaskonna arvamus aastate 2000 ja 2020 võrdluspildis on ometi teada, see oli ja on ülekaalukalt positiivne: vt. näiteks: E. Hiio. Ajalooarhiivi lugemissaal ja uurijad. Avatud vaimuga. Ajalooarhiiv 80. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 7 (14), Tartu, 2001, lk. 75–87; 2019. aasta lõpus kahe kuu jooksul läbi viidud rahulolu-uuringu tulemuste põhjal peab 90% arhiivikasutajatest rahvusarhiivi veebiteenuseid ja klienditeenindust väga heaks. Küsitluses osales 885 inimest 22 riigist, vt. lähemalt: <https://www.ra.ee/rahulolu-uuringu-tulemused-90-arhiivikasutajatest-peab-rahvusarhiivi-veebiteenuseid-vaga-heaks/> (vaadatud 28.04.2020).

⁶³ Rahvusarhiivi tegevusest 1999–2019 saab lugeja detailse ülevaate rahvusarhiivi tegevuse ülevaadetest ja aastaaruannetest arhiivi veebilehelt: <http://www.ra.ee/rahvusarhiiv/dokumendid/> (vaadatud 15.04.2020).